

Beszélgetés Bartusz-Dobosi Lászlóval a szekszárdi születésű Csengey Dénesről, nemzedékiségről és monográfiaírásról

Bocsássuk előre, hogy Bartusz-Dobosi László kiváló könyvének műfaja monográfia, nem biográfia. Nem Csengey Dénes életrajzát tartalmazza a kötet, hanem az életmű értő és széles horizontú vizsgálatára tesz kísérletet.

Az én olvasatomban három hívószó köré rendezhető a kötet koncepciója.

Az egyik a generációs kérdés, amely vonatkozásában a vizsgálódás Csengey Dénes művészetét, életművét, világát nem önmagában, hanem a kortársakkal folytatott párbeszéd kontextusában tárgyalja. Fontos kérdése a kötetnek a kanonizáció szempontja. Irodalomtörténeti szempontból megkerülhetetlen kitérni arra, hol a helye a Csengey-életműnek az újabb magyar irodalom horizontjának, horizontjainak tükrében. A szerző a kötet *Bevezetésében* hangsúlyozza, hogy vállalása egyfajta rekanonizációs szándékot is hordoz, mely számos egyéb, az életmű újraolvasását, Csengey Dénes emlékeztét felelevenítő eseménnyel szoros összefüggésben értelmezhető. Bartusz-Dobosi László könyve tehát tudós monográfia. Nem felmondja az életművet, a fejezetek nem merülnek ki a relevánsnak tartott Csengey-szövegek ismertetésében. Az olvasmányos stílusban írt, a közérthetőséget mindvégig szem előtt tartó munka kurrens irodalomtudományos kontextusba ágyazza a kérdéseit, illetve elemzéseit. Nem csupán arra alkalmas a kötet, hogy általa megismerjük, adott esetben újraolvassuk Csengey Dénes életművét vagy a korszakot, melyben alkotott, de élvezetes szellemi kaland együtt gondolkodni a szerzővel, Bartusz-Dobosi Lászlóval.

– *Hogyan találkoztál a Csengey Dénes-életművel, mi a te személyes viszonyod hozzá, hogyan váltál Csengey Dénes monográfusává?*

– Balatoni ember vagyok, de már középiskolás koromban Budapestre sodort az életem. Rendkívül fontosnak, mi több, sorsszerűnek érzem, hogy éppen akkor voltam – úgy mond – eszmélkedő korban, amikor a rendszerváltoztatás, illetve az azt megelőző folyamatok zajlottak. Ez a 80-as évek közepe-vege. Ráadásul az iskolám úgy helyezkedett el a budai vár alatt, hogy a padból, ahol ültem, ha kinéztem az ablakon, akkor az országgyűlés épületére, a Parlamentre láttam rá.

Ez ott és akkor szimbolikus jelentőségű volt a mi életünkben, annyira, hogy éjjel-nappal politizált mindenki. Az összes tanár, az összes diák, az osztálytársaim, körülöttem mindenki, vagyis ezt egészen egyszerűen nem lehetett sehogyan kikerülni. Egyáltalán nem lényegtelen, hogy éppen ez volt Csengey Dénes – nem túl szerencsés kifejezéssel élve – működésének a csúcsideje. Sosem találkoztam vele személyesen, sőt, igazából nem is mint politikus került a szemem elé, hanem mint író, és ezért én utólag nagyon hálás vagyok. Hogy először az író ismertem meg, és csak utána a politikust, és nem fordítva. Ezt is szimbolikusnak érzem, és a monográfiámban is igyekeztem ezt a sorrendet fenntartani, tudniillik, hogy engem elsődlegesen az író érdekel, és csak másodsorban a politikus. E kettő Csengey Dénes esetében természetesen szétválaszthatatlan, hiszen íróként is politizált, és politikusként is szépírt.

A *Találkozások az angyallal* című, egyetlen regénye került először a kezembe, mégpedig középiskolásként, egy antikváriumban. Számomra mindig fontos volt a könyvek borítója, s minthogy Csengey Dénesről egészen addig nem tudtam semmit, ennek a kötetnek is a külsője; a „matériája” fogott meg először. Teljesen elvárásolt, beszippantott az a nyelvezet, ami Csengeyt annyira jellemzi. Ez az a rendkívül gazdag képiség, metaforikusság, amelyről aztán kiderült, hogy nagyon közel áll hozzám. Mindemellett természetesen mindazt, amikről írt, a saját élethelyzetemmel, saját magammal tudtam azonosítani. Azzal együtt is, hogy a kötetben egy fiatalember, tehát az én akkori kamaszságomhoz képest egy pár évvel idősebb, egyetemista vagy inkább fiatal felnőtt férfi életét mutatja be.

Volt akkoriban nekünk, a Balatonról fölszármazott fiatal diákoknak, egy beszélgetőkörünk Budapesten. Hetente találkoztunk a Művész kávéházban, ahová rendszerint vittünk magunkkal valamit, amit az ember éppen érdekesnek talált, amiről aztán beszélgettünk, vitatkoztunk. Én egyszer csak megjelentem ott a frissen felfedezett Csengeyvel, akiről a többiek ugyanúgy nem tudtak semmit, mint én, és felolvastam egy részt az imént említett regényből. Ezután hetekig csak Csengeyvel foglalkoztunk, aki valahogy az egész társaságot megragadta. Erről egyébként később írtam egy novellát is, ami a 2016-os *Füstvirágok* című kötetemben meg is jelent. Ez volt az első találkozásom Csengeyvel, és onnantól kezdve számomra egyfajta hívószóvá vált. Igyekeztem lehetőleg mindent begyűjteni tőle és róla. Aztán eltelt harminc év... De valószínűleg ez az én érésem szempontjából, Csengey megértése szempontjából abszolút szükséges harminc év volt. Lehetséges, hogy hiba lett volna korábban nekifeszülnöm ennek az életműnek, ennek az amúgy rövid, de egyáltalán nem könnyű életműnek.

– *Két fontos dolgot említettél, mindkettő szempontként is megjelenik a monográfiában. Egyfelől irodalom és politika viszonyát, másfelől Csengey sajátos stílusát, írásművészetének a jellemző poétikai ismérveit. Azt a sajátos, egyedi elbeszélői stílt, ahogy Csengey művészként megszólal. Először az irodalom és a politika kapcsolatáról beszéljünk. A könyvedben nagyon szellemesen megkülönböztetted az irodalom politikáját és az irodalompolitikát. Miközben te is alá húzod a könyvben, hogy nem lehet különválasztani a politikust és a művészt, mégis hogyan látod beíródni ezt a politikusi karaktert az írói világba? Hogyan jelenik ez meg a szövegek szintjén? Hogyan teremt írói oeuvre-t ez a kettősség?*

– Csengey Dénesben, ahogy őt az írásain keresztül láttam, olvastam, megismertem, egy olyan kiolthatatlan tűz lobogott, amit a változtatásnak az elképesztő sürgetése táplált egész életében. Az, hogy azonnal változtatni kell, nincs elveszteni való idő. Hogy Magyarország olyan helyzet előtt áll, hogy most muszáj lépni. A *Mélyrepülés*ben hangzik el az a mondat, amit aztán a kötetembe is átvettem, a könyvemben is szerepel, hogy: „Aki most mozdul, eltéveszti, aki most pihen, elszalasztja.” Ez egy ikonikus Csengey-mondat, amely azt a szituációt vázolja fel, amiben az emberek, ott és akkor a rendszerváltozás szituációjában éltek. Merjenek vagy ne merjenek lépni, ha lépnek, merre lépjenek. Teljes volt a bizonytalanság abban a te-

kintetben, hogy tényleg lesz-e változás, vagy itt azért még közbeszólnak a háttérben működő erők. Csengey politikai tevékenysége, gondolkodásmódja azért elválaszthatatlan számomra az irodalmi tevékenységétől, mert azoknak a nagyon is különböző módszereknek és eszközöknek, amiket alkalmazni próbált, valójában ugyanaz a célja. Az, hogy azonnal lépni kell. Csengey – azt gondolom – ebben a nem mozdul vagy mozdul-dilemmában a mozdulás szószólója. Azt sürgeti, lépnünk kell, de mindeközben világosan látja, hogy ebben a szituációban az is benne van, benne volt, hogy aki mozdul, az elronthatja, rosszul lép. Erre a változásra tette fel az egész életét, és ilyen értelemben teljesen mindegy, hogy éppen egy dalszöveget vagy egy monodramát írt, vagy egy politikai beszédet tartott valahol, akár egy nagygyűlésen vagy éppen egy vasúti kocsii restijében. Mindig ugyanaz a cél mozgatta, az a történelmi és politikai cél, hogy változásokra van szükség, méghozzá nagyon gyorsan. Ilyen értelemben állítom a könyvemben, hogy nem lehet kettéválasztani nála a kettőt, legfeljebb azon lehet vitatkozni, hogy melyik a dominánsabb, az író vagy a politikus.

– Számomra, irodalomtörténészként, nagyon ismerős – és kíváncsi vagyok a véleményedre, abban a kérdésben –, hogy ez a fajta személyiség, ez a fajta szerep, a szó mindkét, tehát társadalmi-politikai és művészi értelmében, vajon nem anakronisztikus-e itt a hetvenes, nyolcvanas években? Ez a szerep, ez az attitűd a 19. századból ismerős számomra. A romantika korának az a karaktere, aki nem választja szét az életet és a művészetet, merthogy a kettő ugyanannak a valaminek a két oldala, tehát egyrészt művészetté formálja az életet, másrészt megéli, tapasztalattá transzponálja a műalkotást. Számomra ez az attitűd Kemény Zsigmondot idézi.

– Nézz rá, most mondom azt, hogy ő egy 20. századi Petőfi? Ő egy vátesz. Ő ebben a szerepben nem tetszelgett, hanem ebben a szerepben élt. Nem is szerep volt ez, hanem, egyszerűen ilyen volt. Már a habitusa is ezt sugallta. Hogy a Kemény Zsigmondos hasonlatot egy picit pontosítsam, helyrebillentsem, véleményem szerint akkor már inkább Eötvös József a találó párhuzam. Csengey Dénesnek tanulmányai is vannak Eötvösről, melyekben többször hangsúlyozza, hogy az eötvösi gondolatrendszerrel tud leginkább azonosulni. Azzal együtt is, hogy Eötvös sokkal elméletibb ember volt Csengeyhez képest. Csengey a tettek embere volt, íróként és a politikusként egyaránt, és éppen ezért keveredik a két attitűd az életművében, mint Eötvösében, mert mindkettőben a cselekvés a meghatározó tényező, nem az üres szerep. Mondhatjuk, hogy anakronisztikus megmosolyogni való, de én inkább azt gondolom...

– Pontosítok, nem pejoratív értelemben használtam a jelzőt, hanem arra akartam utalni, hogy a 20. század utolsó harmadában egy ilyen karakter...

– ... hogy szokatlan!

– Igen, és megint a Mélyrepülésre utalva, éppen ezért tud egy nem groteszknak, nem abszurdnak szánt karakter vagy eseménytörténet Csengeynél mégis abszurdá válni, mert valami idegen kerül a közegbe, ahová nem való.

– Vagy óriási nagy szükségünk lenne rá. Újra és újra ugyanilyenekre! Bennem mindig valamiféle hiányérzet van, akárhányszor a Csengey név felmerül. Egyrészt

természetesen amiatt, hogy nagyon korán elment, másrészt vonatkozik ez a hiányélmény arra, hogy hol vannak az ilyen típusú emberek, hol vannak az ilyen politikusaink, az ilyen íróink, hol vannak az ilyen személyiségeink, akik ennyire a frontvonalon tevékenykednek, és nem az esetleges következményeken gondolkodnak, amikor cselekszenek. Számomra borzasztóan fontos az, hogy ha valaki valamit csinál, az hiteles legyen, hitelesen csinálja. Vajon ott áll-e amögött, amit mond, hogy az élete visszaigazolja-e, amit mond.

Komoly vita az irodalomtörténetben, hogy el lehet-e választani az íróat az irodalmi termékektől, szükséges-e ismernem a szerző életrajzát ahhoz, hogy egy művéről véleményt alkossak. Nem akarok dönteni most ebben a kérdésben, de azt meg tudom mondani, hogy számomra nagyon is szükséges a kettő, ahogy a kettő egymást támogatja. Számomra rendkívül visszás Rousseau pedagógiai művét olvasni, miközben tudom, hogy a gyerekeit árvaházba adta. Számomra ezen a ponton elveszíti a mű azt az alapvetését, ami kiemelkedővé tehetné. Csengeynél soha nem éreztem, hogy ez egy szerep lenne, hogy ez a váteszség anakronisztikus lenne. Inkább az a fura, amikor Csengeyt öltönyben és nyakkendőben látom. Az nem ő számomra, az tűnik inkább szerepnek, amikor így mutatkozik. Csengey Dénes inkább az a csapzott, szakállas, kócos, farmerkabátos, cigarettázó fazon, aki mindannyiunk emlékében pontosan így él.

– *A rá emlékezők – pl. az Erdélyi-féle dokumentumfilmben – is többször utaltak rá, hogy jelenség volt. A szerepfogalom, amit használtam, bizonyos szempontból félrevisz, természetesen. Semmiképpen nem pejoratív értelemben kell érteni, hiszen éppen arra akartam utalni vele, hogy ezek mennyire nem felvett, mennyire nem esetleges karakterjegyek, hanem ez a megélt Csengey. A könyvedben nagy hangsúlyt fektetsz arra, hogy kitérj Csengey mestereire. Kik voltak az ő írói elődjai, példaképei, akik hatottak rá, akik inspirálták, és hogyan jelennek meg ezek a figurák az írásművészetében?*

– Abból tudunk kiindulni, amit Csengey maga is leírt, és mondott: az első név ebben az összefüggésben Németh Lászlóé. Többször, több helyen előkerül az életműben, és azt gondolom, Csengey Németh Lászlót tartotta a saját maga számára a leginkább követendő példának. Ezzel a reflexióval egyúttal lokalizálja is önmagát, irodalmi felfogását, gondolkodásmódját. Eötvös Józsefet is emlegeti példaképként, és noha ő korban, szituációban teljesen más karakter, de bizonyos értelemben mégiscsak fontos volt számára. Példaként tekintett rá. Mindemellett – és olvasva Csengeyt –, azt kell mondjam, nyitott volt minden, az adott korban jelenlévő irányzatra. Hogy ma is képes lenne-e híd lenni, például az irodalmi kánonok között vagy a politikai diskurzusok között, azt nem tudom. Azt azonban jó, ha tudjuk, hogy Csengey Dénes azon kevesek egyike, akik Monoron is és Lakitelken is ott voltak, látnunk kell, hogy ő az, aki párbeszédet kezdeményez Balassa Péterrel, aki a korszak egyik rendkívül meghatározó kritikusa, szinte kanonizációs erővel bíró egyénisége volt. Még hosszan lehetne sorolni a példákat, s pont ezért olyan nehéz válaszolni a kérdésre, hogy kik voltak Csengey példaképei, mert ebben a „hatástörténeti” mozzanatban is az mozgott benne, hogy miként lehetne minél gyorsabban, minél jobban,

minél ügyesebben keresztülvinni a változásokat. Ehhez kereste az utakat, és nem volt olyan út, amire ő azt mondta volna, hogy behajtani tilos. Ez nagyon szimpatikus számomra benne, hogy mindenkivel és minden nézőponttal hajlandó volt párbeszédet kezdeményezni.

– Említetted a *híd-szerepet*. Kiváló alkalom ez arra, hogy áttevezzünk a monográfiád pár kérdéssel korábban emlegetett másik szempontjához, Csengey írói karakterrajzához, írásművészetének esztétikai-poétikai jellemzéséhez. A könyvedben nagyon fontos kérdés, hogyan viszonyul a kortársi irodalomhoz, ahhoz a közeghez, azokhoz a beszédmódokhoz, amelybe a hetvenes évek végén íróként érkezik.

– Említettem a beszélgetés elején, hogy engem nagyon megfogott a Csengey-szövegek képisége, metaforikus írásmódja. A te kifejezéssel élve, ez egy anakronisztikus beszédmód a korszakban, de úgy anakronisztikus, ahogy a politikai attitűdje, azaz valójában egyáltalán nem az. Ez a prózaforulat időszaka a magyar irodalomban. A hetvenes évek vége, a nyolcvanas évek, amikor például a „Péterek nemzedéke” Balassa felügyeletével és kritikusi bábáskodása mellett igazán lendületet nyer. Ebben az irodalmi közegben a Csengey-féle írásmód azok számára, akik ezt az új, progresszív poétikát követik, anakronisztikusnak, konzervatívnak hathat, de ez csak azért van, mert nem olvassák elég figyelmesen a szövegeit. Csengey ugyanis igenis kacérkodik szövegeiben az újfajta irodalmi beszédmóddal, ő a kor jellemző poétikai újításait – mondhatni – próbálgatja, több írásában is vannak erre utaló jegek, elemek.

– Igazad van. A beszélgetés végén mindketten olvasunk egy számunkra fontos részletet a *Csengey-életműből*. Az én választásom éppen egy olyan szöveg részletére esett, a *Vízszintesen sodort esőszálak* című elbeszéléséből, amely a prózaforulat egyik sokat emlegetett poétikai ismervét, a poétikai önreflexiót példázza. Az más kérdés – mégpedig számomra fontos kérdés – hogy ez a Csengey-oeuvre-nek, a Csengey-féle irodalmi megszólalásmódnak a saját, genuin hangja, vagy valami szándékolt, valami direkt. Mint ahogy a Balassa Péterrel folytatott beszélgetésben is felmerül részéről, hogy ismeri és érti ezt a poétikai kódrendszert, de egyrészt nem áll közel hozzá, másrészt nem ezt akarja csinálni íróként. Ráadásul Csengey kritikusi koncepciója az, hogy szükségtelen árkot ásni a két esztétikai-poétikai paradigma – most jobb híján, durván leegyszerűsítve, nevezzük modern-posztmodern szembenállásnak – között. És azt is látnunk kell, hogy Csengey ebben az ellenállásban nincs egyedül. Annak, amit ő gondol irodalomról, a korszakban bőven van még relevanciája, sőt, mondhatjuk, hogy nem a szövegirodalom van ekkor túlsúlyban a megjelenéseket és olvasói elvárásokat tekintve, hanem a Balassa Péter és a fiatal kritikusnemzedék által „ábrázolás-elvűként” aposztrofált beszédmód.

– A monográfiát egy Szentkuthy Miklós-parafrazissal fejezem be, amely valahogy így szól: míg Szentkuthy az egyetlen metaforát kereste, ahogy Kalász Márton az egyetlen nyelvet, úgy kereste Csengey Dénes egész életében – véleményem szerint – az egyetlen *formát*. Hogy mi az, amivel átvihető az az üzenet, amit ő át akart vinni. Csengey tudta magáról, hová sorolja a kortársi kritika. A bírálatok néhol meg-

lehetősen keményen fogalmaznak, elutasítják az erős metaforikát a nyelvezetében, de Csengey ragaszkodik ehhez a beszédmódhoz, mert ez a sajátja, ez az övé, ez az, ami fakad az egyéniségéből. A Balassával folytatott beszélgetésben mintha magyarázkodna is emiatt, de közben ez a hiteles hangja az ő elbeszéléseinek. Az új poétikai-esztétikai magatartás mímelésével is csak azért próbálkozik, mert keresi ezt a „egyetlen” megszólalási módot. Ha ez kell ahhoz, hogy eljusson vele egy bizonyos réteghez, akkor bizony ezt is kipróbálja. A Csengeyre oly jellemző sokműfajúság, soknyelvűség, poliform megszólalás is csalóka, mert felfoghatjuk úgy, hogy ez mind ugyanaz, ugyanannak valamiféle verziója, alakmása.

– *Amit mondasz, nagyon jól megvilágítja a Gyertyafénykeringő című kötet rendkívül széles poétikai repertoárját. Van benne klasszikus értelemben vett realista, ábrázolás-elvű elbeszélés, novella, történelmi és sorsmetafizikai parabola, és ezek mellett van benne nagyon modern, komoly értelmezői feladatot, kihívást jelentő szöveg, mind formailag, mind a lélektani mélység tekintetében. Mintha Németh Lászlótól nem csak azt tanulta volna meg, hogy a társadalmi és az esztétikai egymástól nem elválasztható, hanem azt is, mit jelent a modern lélektani regény. Azt, hogy az emberi léleknek a maga hihetetlen mélysége, feltárhatatlansága és megfoghatatlansága elbeszélés tárgya lehet. Létezik tehát egy – formai és tematikus értelemben egyaránt – sokszínű életmű, mellyel kapcsolatban adódik a kérdés, mit tudsz ezzel te kezdeni monográfiaként?*

– Valójában ez inkább motiváló, mint gátló tényező, hiszen éppen az a dolog lényege, hogy ez a sokszínűség alátámasztja, legitimálja Csengey Dénes egész munkásságát. Nagyon élveztem, hogy a munka nem válik unalmassá. Vannak alkotók, akiknél ha elvesztem a fonalat az egyik kötetben, és egy félév múlva felütök egy másikat, nem biztos, hogy észreveszem a különbséget. Csengeynél nincs ilyen, mert bár műveiben a mondandó mindig ugyanaz, de a formai sokszínűség, változatosság mindig színessé és érdekessé tudja tenni a szövegeket.

– *Megfogalmazható, definiálható ez az általad említett „közös” a Csengey-szövegekben? Mi lenne ez a tartalmi mondanivaló?*

– Amit az imént említettem, a változtatni akarás, a hogyan tovább-élmény. El kellene vonatkoztatnunk a rendszerváltás politikai szlogenjeitől, de voltaképpen ezekhez keresi az átviteli lehetőséget, a közlésformát. Az aktív, cselekvő közéleti lét, és ennek a létnek a velejárói foglalkoztatják. Csengeynek éppen az a baja a generációjával, hogy ezek a szükséges cselekvések nem történtek meg, elszalasztott lehetőségek sokaságának tartja azokat az éveket. A *Mélyrepülés* című darabban visszamásznak az emberek az égbe felénekeltek, s az országot jelképező ház telefonzsinórján a földre. Nem tudnak élni a lehetőséggel, kihátrálnak belőle. Csengeyt rettenetesen zavarta, bántotta ez az attitűd, és ezért vált – véleményem szerint – ezzé a türelmetlen, tenni akaró emberre.

– *Ez megmagyarázza a Csengey-szövegek hőseinek egyik visszatérő karakterjét, a vívódást, a vívódó alkotót. A Találkozások egy angyallal című kisregény Tamása, a Vízszintesen sodort esőszálak szobrása, a Színes riport újságírója, és még*

hosszan sorolhatnánk a példákat. Akit a dokumentumfilmekben látunk, és akiről olvasunk, az ugyanaz az alkat. Cselekvő, cselekvésre ösztönző, de ugyanakkor vívó-dó, önpusztító valaki, aki ráadásul – és ez a legjellemzőbb – folyamatosan reflektál. Reflektál saját magára, reflektál a világra, és ennek a reflexiónak nem a kinyilatkoztatás, hanem a dialógus a formája. A Csengey-hősök vitáznak, párbeszédet folytatnak magukkal és a világgal, hol haragosan, hol lemondóan, de soha nem kiábrándultan.

– Részben tudok csak igazat adni neked. Valóban, a szövegek szereplőiben nem egyszer visszaköszönni látszanak életrajzi vonatkozások, de Csengey valójában nem olyan, mint azok a hősök, akiket említesz. Egy interjúban azt mondja például, hogy: „Én nem vagyok reménytelen ember”. Nagyon is reményteljesen tekintett a változásokra. Persze voltak elbizonytalanító tényezők az életében, de én azt képelem, ezekben a karakterrajzokban inkább a saját nemzedékére jellemző bizonytalanság köszön vissza, mint a sajátja. Ezek a szereplők tehát nem feltétlenül önéletrajzi értelemben vonatkoztathatók rá, még ha emlékeztetnek, emlékeztethetnek is egyes alakok az íróra. Ezeknek a szövegeknek a voltaképpeni témája sokkal inkább az a tehetetlenkedő nemzedék, akiktől ő többet várt, és akikben csalódnia kellett. A *Mélyrepülés* Novákja is visszapottyant a földre, ezt ne felejtjük el, csalódottá válik, de mégis van ebben a jelenetezésben egy – nem tudom pontosabban megfogalmazni – fölfelé mutató rész. Már a cím is jól példázza azt a komplex viszonyrendszert, amiről itt szó van. A repülésnek mindig van egy fölfelé mutató iránya, de azzal, hogy ott van a „mély” előtag, kap a kifejezés egyfajta lefelé mutató irányultságot is. De ezzel nincs vége, hiszen a ’mély’ szó konnotál egy befelé ható irányt is. Zseniális a cím, arra utal, hogy nem tudjuk, hová tartunk, de repülünk. A kétség kívül belehallható, beleolvasható deprimált hangulat ellenére – értelmezésemben – erősebb a pozitív szemantikai hozadéka a szóhasználatnak. És ne feledkezzünk meg a „felénekelni” kifejezésről sem, amibe erősen belehallható egy Illyés Gyulára történő utalás: „Haza a magasban.” Ez egy nagyon bizonytalan korszak, a nem tudjuk mi lesz, nem tudjuk hogyan lesz-korszaka, melyben ott vannak azok a karakterek – Csengey is ilyen volt – akiknek nem lehet lekötözni a szárnyait. Aki repülni akar, aki menni akar, és aki megy is...

– *Ez az akarás, ez a tenni vágyás nem csak Csengeyt, de számos nemzedéktársát is jellemezte. A nemzedékiség, vagy ahogy egyhelyütt Csengey fogalmaz, a „gyökeresség”, amely bizonyos értelemben a nemzedékiségnek egy másik vetülete, mit jelent valójában? Értelmezhető-e ez a nemzedéki meghatározottság ma, számunkra, számunkra?*

– Csengey alapvetően nagyot csalódott a saját nemzedékében. Az „...és mi most itt vagyunk” című nagyesszéjében meglehetősen negatív jellemrajzot ad erről a nemzedékről, melynek a legfőbb ismérve szerinte az elszalasztott lehetőségek sokasága. A nemzedékiség megélése a nemzedékiségben való tetszelgésben merül ki. Abban, hogy lázadnak, de valójában nincs is mi ellen lázadni, vagy nem mernek igazán úgy lázadni, ahogy kellene. Csengey ebben az írásában a beat-korszaknak és a hippy-korszaknak egy sajátosan üres, tartalom és mélység nélküli megélését detektálja.

Van egy generáció, akik nem mernek eljutni a cselekvésig, ha mégis, az nevetségessé válik. Ugyanerről szól *Az utolsó nyáron* című magyar film is, melyet András Ferenc rendezett, és amelynek Csengey írta a forgatókönyvét. Nagyon pontos látetelet ad a rendszerváltozás nemzedékéről. A film többek között a korabeli fiatalokra jellemző vívódásokat is ábrázolja. Azt, hogy miként reagálnak a körülöttük zajló változásokra, a nagy eszmék kispolgári konformizálódására. „Gyújtogató kurucokból építgető labancokká váltunk” – adja főszereplőjének, Horváth Imrének a szájába az ikonikus mondatot, és hozzáteszi: „gyűjtünk föl a házainkat, köpjük szembe a feleségeinket, amiért megengedték nekünk azt, hogy így éljünk”. Összefoglalva elmondható, hogy Csengey erős egyéniség volt, aki megalkuvás nélkül, kérlelhetetlenül szembesítette kortársait önmaguk tehetetlenségével.

Van egy Csengey-szöveg, ami véleményem szerint nagyon erőteljesen megmutatja ezt a fajta gondolkodásmódot. Annyira jellemzőnek találtam, hogy a könyvem fülszövegeként is idézem. Csengey Dénes *A zubbony* című szövegéről van szó, amelyben fiatalok 48-as tisztek szerepét felvéve ülnek a tűz körül és beszélgetnek.

„Ha egymás között beszélgettünk, a megszólításhoz hozzáfűztük a titkos rangokat, és megköveteltük egymástól a honvédtiszti becsület szigorú előírásainak megtartását.

Első pillantásra ez csak mosolyogni való anekdota, legföljebb szerény adalék a történelem iránt érdeklődő pszichiáter számára, aki egyszer talán majd összeállítja a Kádár-korszakban használatos lelki egérutak jegyzékét. Azokét a rejteketakét, amelyeken még a legsötétebb években is közlekedhetett az országszerte bebörtönzött életöszton.

De azért többről volt itt szó. Mert ha egy éjszaka vörösbor mellett azt mondta valamelyik barátom: »A zubbony, kapitány, a zubbony! Úgy vettem észre, nyitva felejtetted a felső gombot!« – ha ezt hallottam, biztos lehettem benne, hogy erkölcsi vétséget követtem el, vagy készülök elkövetni. Több szó nem esett a dolgról, de számomra beköszöntött az önvizsgálat ideje. Szigorú lettem magamhoz minden cselekedetemben, a barátaim pedig nyugodtan várokoztak. Lehetőfinom jelekből ismerhettem rá végül a pillanatra, amikortól úgy tekintettem, hogy ismét hibátlan az öltözékem.

Ahogy most szétnézek itt, a leverte szabadságharc lassan újjáéledő országában, ahogy szemügyre veszem a felsorakozó friss tisztikart, legszívesebben újrakezdeném ezt a régi játékot, és azt mondanám: »A zubbony, uraim, a zubbony! Néhol már övig nyitva! Ha ez így megy tovább, maholnap az alsóneműt is kilógatjuk majd, uraim?«

Nem lehetséges, hogy beköszöntött az önvizsgálat ideje?” (CSENGEY Dénes, *A zubbony*, 1989)

– *Térjünk át a Csengey-kánon kérdésére. A könyvedben nagyon szellemesen rejtőzködő kánonokról beszélsz, és Csengey életművét is ilyen rejtőzködő entitásként olvasod. Lehetséges-e, hogy a kánon artikulációjának, annak, hogy rejtőzködő, hogy van is meg nincs is, éppen ez a karakter az oka. Az az attitűd, amely nem finomkodik, amely kritikus, és amely olyan tükröt tart az olvasó elé, amibe nem szívesen nézünk.*

– Nagyon is egyetérttek. Csengey őszintesége, hite, artikulált, de mélyen önazonos megnyilvánulási formái minden bizonnyal kényelmetlennek bizonyulnak egyes helyzetekben. Az emberek nem igazán szeretik, ha szembesítik őket saját magukkal, saját hibáikkal. Ez biztosan közrejátszik a recepció alakulástörténetében, de ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy Csengey váratlanul, nagyon fiatalon hal meg 1991 áprilisában. És azt sem, hogy ekkor még korántsem fejeződött be az a történelmi folyamat, amit rendszerváltozásnak nevezünk, így az akkor élők egyáltalán nem lehettek biztosak abban, hogy nem lesz visszarendeződés. Csengey, korai halála miatt, kivonódott, ráadásul az események elsodródtak attól, amit ő a 80-as években képviselt. Látnunk kell, hogy az az esztétikai-poétikai magatartás, beszédmód, amely mellett elköteleződött, és mely a 80-as években még egyáltalán nem tűnt annyira avítottnak és idejétmúltnak, mint a 90-es évek folyamán, a prózafordulatot követően, erősen leértékelődik.

Nem utolsósorban éppen annak a Balassa Péternek a közreműködése révén, akivel Csengey nagyon fontos vitát kezdeményez *A kétségbeesés méltósága* című szövegével. Manapság ugyanakkor az ún. szövegirodalom, amellyel szemben Csengey megfogalmazza esztétikai és poétikai érveit, már nem birtokol olyan erős pozíciókat az irodalmi folyamatban, a mai magyar irodalom sokkal közelebb van ahhoz, amit Csengey csinált a 80-as évek végén. Érzésem szerint manapság kezdjük újra felismerni, hogy micsoda mélységek voltak ebben a szövegvilágban, és hogy mennyire hiányoznak ezek a típusú emberek és ezek az őszinte mondatok. Ő nem az a típusú politikus, nem az a fajta író volt, aki azt mondta, írta, amit a közönség hallani akart, hanem azt, amit relevánsnak tartott. Csengey mondatai ugyanakkor most is élnek. Megint csak a *Mélyrepülés*hez visszatérve, ez a darab aktuális most is, még az elvtárs kifejezést sem szükséges megváltoztatni, ami azért valahol nagyon szomorú és elgondolkodtató. Én személy szerint nagyon szívesen visszaolvasatnám magunkkal a 80-as években készült irodalmi alkotások közül a korszak nagy alkotóinak egy-egy ikonikus művét, melyikből mennyi az, ami megtartható, aktualitását tekintve melyikből mennyi, ami ma is befogadható, olvasható. Azt gondolom, a Csengey-szövegek nagyon is versenyben lennének az aktualitás, az újraolvashatóság tekintetében ma is.

– *Többször is említettük Csengey Dénes levélváltását Balassa Péterrel. Miért fontos szerinted ez a beszélgetés?*

– A virtuális beszélgetés szövegei az *Életünk* folyóiratban jelentek meg 1987-ben. Pete György volt akkor a lap főszerkesztője, akit én személy szerint nagyon becsülök, amiért ennek a beszélgetésnek helyet adott. Kevesen tudják, hogy pár évvel később, éppen Pete György felterjesztésére, a folyóirat *Életünk*-nívódíjban részesítette mindkettőjüket. Ezt a gesztust nagyon fontosnak tartom abban a tekintetben is, hogy megértsük ennek a levélváltásnak a korszakban betöltött jelentőségét. Azt, hogy két egymástól nagyon különböző ember, művész, kritikus, politikus, akik nagy valószínűséggel szinte semmiben nem értenek egyet irodalmi, művészi, politikai kérdésekben, le tud ülni egy virtuális asztal mellé, és fontos kérdésekről tudnak értelmes dialógust folytatni egymással. Keresik a párbeszéd megteremtésének lehetőségeit a

másikban és magukban. Látnunk kell azt is, hogy két nagyon nagy formátumú, erős egyéniség folytatja ezt a beszélgetést, amelynek nem a másik legyőzése, lebirkózása a célja, hanem a másik megértése és – nem mellesleg – a saját pozíció tisztázása. Ebben a dialógusban az a nagyszerű, hogy a „kedves barátom” megfogalmazás nem színjáték, nem üres gesztus, hanem valóban keresik a másik megértésének lehetőségét. Ennek a levélváltásnak példaértékűnek kellett volna lennie, de sajnos nem lett az. Nagyon jelentős eseményként értékelem ezt gesztust azért is, mert ez a két nagyon különböző világ nem a kocsmaasztalnál, nem a szerkesztőségi megbeszélésen, nem a parlament folyosóján találkozott, hanem a nyilvánosság előtt.

És mégsem lett folytatása, nem vált követendő példává. Sőt, végtelenül szomorú, hogy Csengey végül magyarázkodásra kényszerült, mégpedig a „gyökeresség” kifejezés miatt. A saját könyvében ugyanakkor Csengey nem csak a saját szövegét, *A kétségbeesés méltóságát* jelenteti meg, hanem a Balassa-szöveget is, vagyis nem hallgatja el a másik oldalt, nem rejti el a másik fél horizontját, amiben megint csak a hitelességet látom.

– *Egyetértek veled abban, hogy végtelen szomorú ennek a beszélgetésnek a megrekedése. Annál is inkább, mivel a dialógus kiterjesztésének hermeneutikai aktuusa mindkettejük gondolkodásmódjának alapelve. Balassa Péter esztétaként, Csengey Dénes alkotó, cselekvő és gondolkodó emberként egyaránt a másik megértésének lehetőségeként tekintett a párbeszédre, amit aztán mégsem voltak képesek a valóságban működtetni. Idézzük a mi beszélgetésünk végén, a folytatás reményében, azokat a sorokat, amelyeket Csengey az ő beszélgetésük folytatásának szándékával vetett papírra, remélve, hogy ma is értő olvasókra lel:*

„Világossá kell tehát tennem, hogy a gyökeresség nálam véletlenül sem a törzsközösség álneve, hanem azoknak a szellemi magatartásoknak (a többes szám lényeges itt) a jelzője, amelyek hangsúlyosan körvonalazták történelmi és társadalmi indítékaikat és becsvágyaikat, sőt éppen ezek által vélik magukat meghatározhatónak, illetve meghatározottnak. Tehát nemcsak hogy nem valamiféle magyarnál magyarabb magyarság emblémája ez is gyökeresség, de nincs is közvetlenül köze a nemzeti identitás élményéhez, annak minősítéséhez.

Amiből egyenesen következik az, hogy levelemben magyarságod nincs kétségbe vonva, arról pedig végképp nincs szó, hogy kimondhatatlan feltételeket szabnék Neked, és ezek teljesítése esetére azzal kecsegtetnék, hogy be- vagy visszafogadtatsz a gyökeres-törzsökösök közé. Közjünk, ha ugyan vannak, magam sem kívánkozom. Egyszerűen magyar vagyok, mint ahogy Te is. És szeretném, ha ez a mozdulat nem sikeredett volna szélesre és szertartásosra, ugyanis nem hiszem, hogy akár nekem, akár bárki másnak szellemi és erkölcsi joga volna arra, hogy identitás-élmények fölött ítélkezzen, befogadjon vagy kiközösítsen stb. A magunk azonosulás-élményét kivallhatjuk, de ez nem képesít arra, hogy másokét kétségbe vonjuk vagy feltételekhez kössük.

Nem hiszem – csak remélem –, hogy ezt felesleges volt leírni.” (CSENGEY Dénes, *Utóirat a gyökerességről*, 1987.)